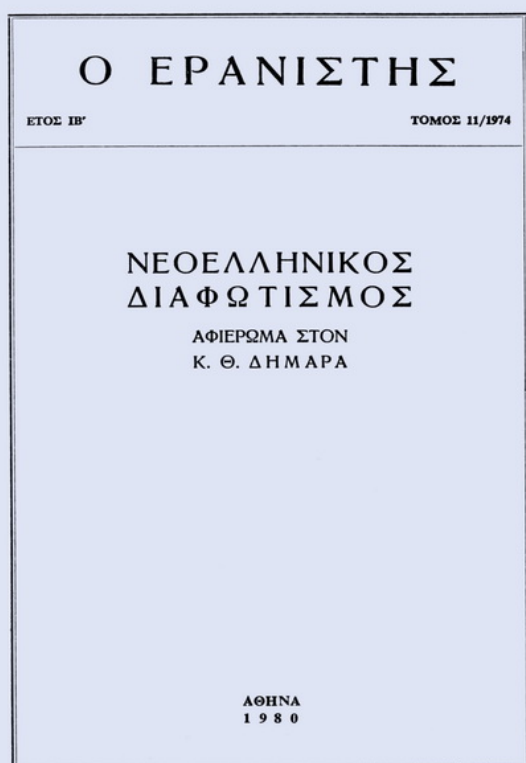

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Στρατηγική των κεφαλαίων και γραφειοκρατικές λειτουργίες: μια περίπτωση μίσθωσης προσόδων στα 1790

Σπύρος Ι. Ασδραχάς

doi: [10.12681/er.9394](https://doi.org/10.12681/er.9394)

Copyright © 2016, Σπύρος Ι. Ασδραχάς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Ασδραχάς Σ. Ι. (2016). Στρατηγική των κεφαλαίων και γραφειοκρατικές λειτουργίες: μια περίπτωση μίσθωσης προσόδων στα 1790. *The Gleaner*, 11, 160–174. <https://doi.org/10.12681/er.9394>

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ ΚΑΙ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ:

Μιά περίπτωση μίσθωσης προσόδων στὰ 1790

Ἀφορμή στὶς γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν δίνει ἓνα συμφωνητικὸ ἀνάμεσα στὸν Παναγιώτη Κοδρικᾶ καὶ στὸν Ἰωάννη Ξάνθη, συνομο-λογημένο στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ 1790· ἀντικείμενό του ἡ μίσθωση τῶν προσόδων τῆς Αἴγινας ποὺ ἀποτελοῦσαν μέρος ἀπὸ τὶς προσόδους τοῦ Καπουδᾶν πασᾶ στὸν ὁποῖο ὑπαγόταν τὸ νησί. Γιὰ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ συμβαλλόμενα πρόσωπα περιτεύουν τὰ σχόλια¹· γιὰ τὸ δεύτερο εἴμαστε ἐλάχιστα κατατοπισμένοι: τὸ συναντᾶμε νὰ παίρνει μέρος στὶς κοινοτικὲς διαμάχες τῆς πατρίδας του, τῆς Ἀθήνας, μετέχοντας στὴ μερίδα ποὺ ὑποστηρίζει τὸ Χατζὴ Ἀλὴ καὶ τὸ μητροπολίτη Ἀθανάσιο, δηλαδὴ στοὺς κύκλους ποὺ συνιστοῦν τὸ παραδοσιακὸ ἀθηναϊκὸ ἀρχοντολόγιο²· στὰ 1780 μεσολαβεῖ στὸ πατριαρχεῖο γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἐλληνικῆς ἀδελφότητος τῆς Βενετίας γιὰ νὰ ἀναγνωριστῇ ἡ ἐκλογὴ τοῦ Σωφρόνιου Κουτουβλῆ³· ἔχει κτήματα στὴν Ἀθήνα, τῶν ὁποίων δὲ γνωρίζουμε τὴν ἑκταση, κ' ἓνας του ἀδελφός, ὁ Δημήτριος, ἀναγράφεται ἀνάμεσα στὶς προυχοντικὲς οἰκογένειες ποὺ, μαζί μὲ τοὺς

1. Κ. Θ. Δημαρεᾶς, *Προτομή τοῦ Κοδρικᾶ* (= *Φροντισματα*, Ἀθήνα, 1962, σ. 67-88)· *Γύρω στὸν Κάλβο καὶ τὸν Κοδρικᾶ. Σχολιασμένα κείμενα*, Ἀθήνα, 1954 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν «Ἀγγλο-ελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», 6 (1953-4), 250-62· *Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ ἐποχή του* (= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1977), σ. 348-61, 482-3· *Ἀλκίης Ἀγγέλου* (ἐκδ.), *Παναγιώτης Κοδρικᾶς, Ἐφημερίδες*, Ἀθήνα, 1963, σ. 209-34· Ξ. Λευκοπαρίδης, *Οἱ «Ἐφημερίδες» τοῦ Κοδρικᾶ*, Ἀθήνα, 1965 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὶς «Ἐποχές», ἀρ. 26-7, 1965). Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη βιβλιογραφία: Α. Δ. Δασκαλάκης, *Κοραῖς καὶ Κοδρικᾶς, ἡ μεγάλη φιλολογικὴ διαμάχη τῶν Ἑλλήνων, 1815-1821*, Ἀ-

θήνα, 1966· Ι. Δ. Δημάκης, *Δύο πολιτικά στιχογραφήματα*, «Ὁ Ἑρμηνεύτης», Ι' (1972), 33-39.

2. Ι. Μπενιζέλος, *Ἐφημερίδες* (= Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, Ι, Ἀθήνα, 1889, σ. 114)· Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ΙΙ, Ἀθήνα, 1902, σ. 295· ἡ ταύτιση τοῦ Ξάνθη τῶν «Ἐφημερίδων» μὲ τὸν Ἰωάννη Ξάνθη γίνεται κατὰ συμπερασμόν.

3. Μ. Μανούσκακας, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν ὁρθόδοξον ἐλληνικὴν ἀδελφότητα*, Βενετία, 1968, σ. 98-100.

ἐκπροσώπους τῶν συντεχνιῶν, ἀποτελοῦν τὸ ἐκλεκτορικὸ σῶμα τῆς Ἀθήνας⁴· στὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔπου τὸν συναντᾷ φτάνοντας ὁ Κοδρικᾶς στὰ 1790, ἔχει σχέσεις μὲ παράγοντες τοῦ Φαναριοῦ⁵ καὶ φαίνεται ὅτι ἔχει μαζί τους οἰκονομικὰς δοσοληψίας. Δὲν ξέρουμε τίποτε γιὰ τὶς οἰκονομικὰς του δραστηριότητες, ἀλλὰ οἱ οἱ κύκλοι μέσα στοὺς ὁποίους κινεῖται ἀφήνουν νὰ τὶς καταλάβουμε : ἐμπόριο, τοκογλυφία, μίσθωση τῶν προσόδων· εἶναι τὸ τυπικὸ τρίπτυχο τῆς συμπεριφορᾶς τῶν κεφαλαιῶν στὴν ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

I

Τὸ συμφωνητικὸ πρὸ παρουσιάζουμε παρακάτω βρίσκεται στὸ τμήμα τοῦ Ἀρχείου Κοδρικᾶ πρὸ στεγάζεται στὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Σορβόνης⁶· γραμμένον ἀπὸ κάποιον πρόσωπο διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν Κοδρικᾶ, ὁ ὁποῖος ὑπογράφεται μὲ τὸ πατρικὸν του ὄνομα (Παναγιωτάκης Καγκελέρης), πιάνει τὴν πρώτη καὶ τὴ δεύτερη σελίδα ἐνὸς δίφυλλου πρὸ ἔχει ἀριθμὸ καταμέτρησης 102. Τὴν ὑπόδειξή του τὴν ὀφείλω στὸν κύριο Κ. Θ. Δημαρχά· ὅς δεχθεῖ τὸ σημείωμα αὐτὸ ὡς ἀντίδωρο.

Εἰς δόξαν Χριστοῦ

Μὲ τὸ παρὸν φανερόννομεν ἡμεῖς οἱ κάτωθεν ὑπογεγραμμένοι ὅτε Ἰωάννης Ξάνθης καὶ ὁ Sig(n)o(r) παναγιωτάκης Καγκελέρης, ὅτι τὴν σήμερον συμφώνως καὶ μὲ κοινὴν γνώμην ἀγώρασαν συνδροφυκῶς τὸ νησίον τῆς ἑγενας οἱ δύο τους, δίδοντας ὁμῶς ὅλλα τὰ ἄσπρα ὁ Sig(n)o(r) Ἰωάννης Ξάνθης τώσον τοῦ μεριδίου του, ὥσάν καὶ διὰ τὸ μερίδιον τοῦ S(ignor) παναγιωτάκη. ὅθεν τὴν σήμερον περὶ τούτου ἐμέτρισεν διὰ τὸ πεσινάτι τοῦ αὐτοῦ νησίου γρόσια τέσσαραις χιλιάδαις διακόσια πενήντα, ἦτι Νο 4250. καὶ διὰ τὸν μπακιγὲ τοῦ αὐτοῦ νησίου ὁποῦ ἔχει νὰ μετρηθεῖ τὸν αὔγουστον ὁποῦ εἶναι γρόσια χίλια ἑπτακώσια εἰδωμήντα πέντε ἦτι Νο 1775.- καὶ διὰ αὐτὰ ἔδωσεν ὁ αὐτὸς S(ignor) Ἰω(άννης) Ξάνθης ὁμολογίαν ἰδιωχειῶς του ὑπογεγραμμένην εἰς τὸν χαζινὲ τοῦ Κ(απουδ)ὰν πασιὰ ἐφέντη μας διὰ νὰ τὰ μετρίσῃ τὸν αὔγουστον. Λοιπὸν διὰ τὰ μισὰ τῶν ἄνωθεν ἄσπρων ἔχει νὰ πληρώνη ὁ S(ignor)

4. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα*, I, 384 (I. Ξάνθης), 257, 265-7, 320, II, 323, 328, III, 139 (Δ. Ξάνθης).

5. Π. Κοδρικᾶς, *Ἐφημερίδες*, σ. 28, 34.

6. Κ. Θ. Δημαρχᾶς, *Προτομή*, σ. ...

67-8· Φίλιππος Η. Ἡλιοῦ, *Προσθη-
κες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α,
Τὰ Βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ Ε.
Legrand καὶ τοῦ Η. Pernot (1515-
1799)*, σ. 12 - 13.

παναγιωτάκης καργκελέρις τοῦ *S(ignor)* Ἰω(άννου) Ξάνθη τὸ διάφωρον τῶν αὐτῶν ἕως νὰ ἔμπουν εἰς χειρας του τὰ αὐτὰ πρὸς εἴκοσι τὰ ἑκατὸν τὸν χρόνον, ἔστοντας καὶ τὰ ἐμέτρουν διὰ αὐτόν. Καὶ οὕτως ὁ τι διάφωρον ἤθελε ἀπαποστήλει ὁ ἅγιος θεός, τώσον καὶ ὁ τι ζιμία (ὅπου ὁ θεὸς φυλάξει) εἶχεν ἀκολουθήσει, ἔχει νὰ γείνεται δύο μερίδια, πέρονοντας ὁ *S(ignor)* Ἰω(άννης) Ξάνθης τὰ μισά, ὁμοῦ καὶ τὰ ἄσπρα ἄλλα ὅσα ἐμέτρουν ὁμοῦ μὲ τὸ συμφωνηθὲν διάφωρόν τους, τὰ ἄλλα μισὰ νὰ τὰ πέρονῃ ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης καργκελέρης, τὸ ὅποιον ἐνγάζοντας πρῶτον τὸ Καπιτάλε του ὁ *S(ignor)* Ἰω(άννης) Ξάνθης ὅπου ἐμέτρουν, τὸ διάφωρον, τῶν αὐτῶν ἄσπρων ὅπου ἔχει νὰ τοῦ πληρώσῃ ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης, καὶ τὰ ἔξωδα ἄλλα ὅπου ἤθελαν κάμει διὰ τὴν αὐτὴν ἐπυχίρουν, ἐκεῖνο ὅπου θεοῦ εὐδοκία ἤθελε ν' ἀπομένει ἔχει νὰ μεράζεται ὡς ἄνωθεν. — ὁμοίως ἀκολουθώντας ζημίαν ὑπόσχεται ὁ αὐτὸς *S(ignor)* παναγιωτάκης ἄνευ λόγου προφάσεως καὶ ἀργοπορίας νὰ πληρώσῃ τοῦ *S(ignor)* Ἰω(άννου) Ξάνθη τὸ ἀνάλογον τοῦ μεριδίου του διὰ τὰ μισά, ὁμοῦ καὶ τὸ συμφωνηθὲν διάφωρον τῶν ἄσπρων του ὡς ἄνωθεν. — καὶ ὁ αὐτὸς Ἰω(άννης) Ξάνθης ὑπόσχεται νὰ ντιριγγέρῃ καὶ νὰ ἐπιτηρῇ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν τοῦ αὐτοῦ νησιῶν μὲ κάθε φῶρον θεοῦ, κάνοντας ἐκεῖνο ὅπου τὸν φωτίζει ὁ ἅγιος θεὸς μὲ κάθε πληρεξουσιώτητα, καὶ ἡ μὲν καὶ τὸ δέκατον κριθαρίου σιταρίου καὶ ἄλλο ὅπου ἤθελεν δώσει ὁ θεός, δὲν ἤθελε εὔρει νὰ τὸ πουλήσῃ ἅπάνω εἰς τὸν τόπον μὲ καλὴν τιμὴν, ἐμπορεῖ νὰ τὸ σικώσῃ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ νὰ τὸ στέλνῃ ὅθεν ὁ ἅγιος θεὸς τὸν φωτίζει διὰ νὰ ἐπητύχῃ τὴν ὠφέλημον πουλησίαν του. καὶ πουλῶντας το νὰ ἔχῃ νὰ παραδεῖν τὸν λογαριασμόν τῆς πουλήσεως τοῦ *S(ignor)* παναγιωτάκη.

Ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης στέλνει τὸν ἀδελφόν του Κύρ γιανάκον εἰς τὸ αὐτὸ νησι διὰ νὰ κρατῇ καὶ αὐτὸς ἓνα τεντέρι, μὲ κοντιτζιόνε νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ ὁ ἀδελφός του ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης διὰ τὸν κόπον του καὶ δουλευσὶν του ἐξ ιδίων του καὶ ὅχι ἀπὸ τὴν μέσην, ἔχοντας χρέος ὅμως νὰ δώσῃ μίαν γραφὴν ἀνηκτῇ τοῦ *S(ignor)* Ἰω(άννου) Ξάνθη ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης πρὸς τὸν ἀδελφόν του αὐτὸν διὰ νὰ ἔχῃ νὰ ἀγρικᾷ ἄλλαις ταῖς ὀρνιδίαις ὅπου ὁ *S(ignor)* Ξάνθης ἤθελεν τοῦ δώσει. ὑπωσχόμενος ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης ἂν ἤθελε ἀκολουθήσει κανένα ἐναντίον ἀπὸ τὸν ἀδελφόν του ἢ σφετερισμός, νὰ ἀποκρίνεται εἰς ἄλλα αὐτὰ ὁ ἀδελφός του *S(ignor)* παναγιωτάκης χωρὶς νὰ δωκιμάζει ἢ μέσις διὰ αὐτὸ καμμίαν ζιμίαν. ὁμοίως στέλνει καὶ ὁ *S(ignor)* Ἰω(άννης) Ξάνθης τὸν ἀδελφόν του Κύρ δημίτρι Ξάνθη ἀπὸ μέρος του/ διὰ νὰ ἐπισταστήσῃ καὶ αὐτὸς μαζί μὲ τὸ Κύρ γιαννάκος καργκελέρη

καὶ νὰ κάμουν τασίλη τὸ αὐτὸ νησι εἰς ὃ τι ἤθελεν δώσει, ἀπερνώντας οἱ δύο τους μὲ ὑρίνην καὶ ἀγάπην ὡς καθολικὰ ἀδέλφια, ἀγροικώντας καὶ οἱ δύο ἄλλαις ταῖς ὁρδινίαις τοῦ Ἰω(άννου) Ξάνθου, ὑπόσχεται δὲ ἀμοιβαῖως εἰς τὸν ἴδιον καιρὸν καὶ ὁ S(ignor) Ξάνθου διὰ τὸν ἀδελφόν του Κῦρ δημίτριον νὰ παρασταθῇ εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν μὲ κάθε φόβον θεοῦ δίχως νὰ κάμῃ ἀσπροῦ σφετερισμὸν εἰς τὸ μάζωμα τοῦ αὐτοῦ νησιού, καὶ ἡ μὲν καὶ φανεῖ, καὶ βεβαιωθεῖ ἕνα παρῳμοιον προᾶγμα ἔχει νὰ τὸ ἀποκρίνεται ὁ ἀδελφός του S(ignor) Ἰω(άννης) Ξάνθου χωρὶς νὰ δοκιμάζει ἢ μέσις καμμίαν ζιμίαν. καὶ διὰ τὸν κόπον του ἔχει νὰ τοῦ τὸν πληρώνῃ ὁ ἀδελφός του ἕξ ἰδίων του.— ἂν οὕτως δὲ ἕξ αἰναντίας ὁ ἀδελφός τοῦ S(ignor) παναγιωτάκη, διὰ καμμίαν ἐτίαν ὁποῦ νὰ ἔχη καὶ δὲν ἤθελοι πάγει νὰ παρασταθῇ, εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν, τότες ὁ Κῦρ δημίτρου Ξάνθου ἔχει νὰ πληρώνεται τὸν κόπον του ἀπὸ τὴν μέσιν, ὃ τι ἤθελοι ἀποφασίσῃ ὁ S(ignor) Ξάνθου συμφῶνως μὲ τὸν S(ignor) παναγιωτάκη. οὕτως λοιπὸν μὲ κοινὴν εὐχαρίστησιν ἰδία θελήσῃ ἔμειναν εἰς τὸ ἀναμεταξί τους σύμφωνοι ὑπὸ ταῖς ἄνωθεν ὑπ(ε)ρογεγραμμέναις συμφωνίαις ὄντας εὐχαρίστημένοι εἰς τὰ ὃ τι ὁμογνώμως ἔκαμαν, Καὶ εἰς ἔνδυσιν τῆς ἀληθείας ἔγειναν δύο παρῳμοια γράμματα ὑπογεγραμμένα ἰδιωχειῶς τους ἔχοντας ὁ κάθε εἷς ἕνα, ἵνα ἔχει τὸ κάθε κύρος καὶ Ἰσχύν, εἰς ἀσφάλειαν.—

Κωνσταντινούπολις Σα(ββάτω) αἡ Ἰουνίου π(α)λ(αῖον) 1790.

Ἰω(άννης) Ξάνθου βαιβεόνω :—

Παναγιωτάκης Καγκελλέου βεβαιῶ.

Τὸ κείμενο δὲν παρουσιάζει λεκτικὰς ἢ σημασιολογικὰς δυσκολίας. Περσινάτι σημαίνει προκαταβολὴ καὶ πρόκειται γιὰ τὸ κατ' ἀποκοπὴ ποσὸ (ber vech-i pisin) ποῦ καταβάλλει ὁ μισθωτὴς ἐνὸς μουκατᾶ. Μπακιγές (bakīye) εἶναι τὸ ὑπόλοιπο (τοῦ ἐνοικίου τῆς φορολογικῆς προσόδου ἐδῶ). Ντιριγγέρε (dirigere) = διευθύνει. Τασίλι (ἀντὶ ταξίλι, tahsil) σημαίνει τὴν εἴσπραξιν (τῶν προσόδων τοῦ νησιοῦ). Στὴν ὑπογραφή του ὁ Ξάνθου προτάσσει τίς δύο παράλληλες γραμμὰς μὲ τίς τελείας, δηλαδὴ τὸ σημάδι μὲ τὸ ὁποῖο συνοδεύουν τίς ὑπογραφὰς τους οἱ ἐλευθεροτέκτονες. Τὸ συμβόλαιον χρονολογεῖται στὴν πρώτη Ἰουνίου, ἐνῶ ἡ μίσθωσις τῶν φορολογικῶν προσόδων τῆς Αἰγίνης κλείστηκε, καθὼς θὰ δοῦμε, στὶς τρεῖς τοῦ ἴδιου μηνός.

II

Γιὰ τὴ συνεταιρικὴ μίσθωσις τῶν προσόδων τῆς Αἰγίνης ὁ Κοδρικὰς κάνει δύο σύντομες νύξεις στὶς Ἐφημερίδες του : τὴν πρώτη φορά, μὲ ἡμερομηνία 1 Ἰουνίου, γιὰ νὰ πεῖ ὅτι κατέβηκε «εἰς τὴν Πόλιν

διὰ τὴν δουλειὰν τῆς Αἰγίνης» — γιὰ νὰ πάρει τὸ μπουγιουρντί μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικυρωνόταν ἡ μίσθωση : τὴ δεύτερη, μὲ χρονολογία 3 Ἰουνίου, γιὰ νὰ σημειώσει : «κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν ἐτελείωσεν ἡ δουλειὰ τῆς Αἰγίνης. Ἀπέρασα λοιπὸν εἰς Γαλατᾶν καὶ ἔδωκα τὸ μπουγιουρουλδί τῷ Ξάνθῃ καὶ ἐπῆρα τὸ γράμμα»⁷, δηλαδὴ τὸ συμφωνητικὸ πού παρουσιάσαμε παραπάνω. Ὡστόσο πρὶν ὁ Κοδρικὰς εἶχε μπορέσει νὰ πάρει μὲ τὴν ἐνίσχυση τῶν προστατῶν τοῦ τοῦ Φαναριοῦ τὴ θέση τοῦ γραμματέα τοῦ δραγουμάνου τοῦ στόλου. Τὴ δραγουμανία τὴν εἶχε πάρει στίς 28 Ἀπριλίου 1790 ὁ Κωστάκης Χατζερῆς⁸ καὶ τὴν ἴδια μέρα ὁ Κοδρικὰς βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ προωθήσει τὴν ἰδέαν νὰ τοῦ δοθεῖ ἡ «γραμματιτζία τοῦ δραγομάνου»⁹. τὴν ἐπόμενη πῆρε τὴν ὑπόσχεση τοῦ διορισμοῦ τοῦ ἀπὸ τὸ νέο δραγουμάνο καὶ στίς 2 Μαΐου «ἀναγνωρίστηκε», ὅπως λέει, γραμματικός. Θυμίζουμε αὐτὰ τὰ περιστατικὰ γιὰτὶ εἰκονογραφοῦν τὴ σύζευξή μιᾶς γραφειοκρατικῆς λειτουργίας καὶ μιᾶς οἰνομικῆς ἐπιλογῆς.

Στὴν ἐπιχείρηση τῆς μίσθωσης τῶν προσόδων τῆς Αἰγίνης ἐκεῖνος πού καταθέτει τὰ κεφάλαια εἶναι ὁ Ξάνθης· τὸ μερίδιο τοῦ Κοδρικᾶ δὲν εἶναι παρὰ ἓνα δάνειο πού τοῦ παραχωρεῖ ὁ πρῶτος : ἐκεῖνο δηλαδὴ πού ἐπιτρέπει στὸν Κοδρικὰ νὰ κερδοσκοπήσει στὸν τομέα τῶν δημοσίων προσόδων εἶναι ἡ λειτουργία πού ἀσκεῖ, ἡ ὁποία τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ τίς ἐκμισθώσει, χωρὶς προφανῶς νὰ πλειοδοτήσει. Ἡ ἀμοιβὴ τῆς ὑπηρεσίας πού ὀρίζεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ λειτουργία εἶναι συνάρτηση ἑνὸς προσδοκώμενου κέρδους πού βαρύνεται ἀπὸ τὴν ἐξυπηρέτηση ἑνὸς ὑψηλοῦ τόκου. Πρῶτη λοιπὸν παρατήρηση· βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ τυπικὴ περίπτωση ὅπου ἡ λειτουργία πού ἐγγράφεται στὴ διαδικασία τῆς κάθετης κοινωνικῆς κινητικότητος ὁδηγεῖ σὲ παράλληλες εἰσοδηματικὲς προσκλήσεις, δηλαδὴ στὴν ὀριζόντια κοινωνικὴ κινητικότητα.

Οἱ ὅροι τῆς συμφωνίας μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἰδοῦμε τὸ ἐλάχιστο ἐπίπεδο τοῦ προσδοκώμενου κέρδους ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἐπένδυση. Καθὼς εἶδαμε, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους, ὁ Κοδρικὰς, δὲν ἐπενδύει δικό του χρῆμα, ἀλλὰ συνάπτει ἀπὸ τὸ δεύτερο συμβαλλόμενο ἓνα δάνειο μὲ τὸ ὁποῖο καλύπτει τὴ δική του συμμετοχὴ καὶ ἡ ὁποία ἀνέρ-

7. Π. Κοδρικὰς, *Ἐφημερίδες*, σ. 36. Τὸ συμβόλαιο διασαφηνίζει τὴ φράση αὐτή, ὅτι δηλαδὴ ἡ μίσθωση ἔγινε στὸ ὄνομα τοῦ Ξάνθῃ καὶ στὸ δικό του.

8. Π. Κοδρικὰς, *Ἐφημερίδες*, σ. 31.

Β. Σφυρόερας, *Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου. Οἱ θεσμοὶ καὶ οἱ φορεῖς*, Ἀθήνα, 1965, σ. 131-6.

9. Π. Κοδρικὰς, *Ἐφημερίδες*, σ. 31-2.

χεται στὸ μισὸ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου τῆς συντροφίας· ὁ τόκος εἶναι τῆς τάξης τοῦ 20%, δηλαδή αὐτὸς ποὺ θὰ ἴσχυε σὲ μιὰ περίπτωση θαλασσοδάνειου. Τὸ ποσοστὸ τοῦ τόκου ὁρίζει τὸ ἐλάχιστο ἐπίπεδο τοῦ προσδοκώμενου κέρδους, δηλαδή τὸ ἐλάχιστο ἐπίπεδο ποὺ σημαδεύει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ὕψος τῆς ὀνομαστικῆς καὶ τῆς πραγματικῆς προσόδου· σ' αὐτὴ τὴ διαφορὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ δαπάνες γιὰ τὶς ὁποῖες κάνει λόγο τὸ συμφωνητικὸ χωρὶς νὰ τὶς ἐκφράζει ἀριθμητικὰ, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες οἱ ὑπηρεσίες ποὺ θὰ πρόσφεραν δυὸ πρόσωπα στὰ συμβαλλόμενα μέρη. Στὸν τύπο τῆς ἐταιρείας αὐτῆς ἔχουμε συνδυασμὸ τοῦ θαλασσοδάνειου μὲ τοὺς ὅρους ποὺ ἰσχύουν στὶς διμερεῖς ἐμπορικὲς ἐταιρεῖες — ἴση συμμετοχὴ στὶς ζημιὲς καὶ στὰ κέρδη —, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐξῆς διαφορὰ : ἐνῶ στὶς διμερεῖς ἐμπορικὲς ἐταιρεῖες ὁ παράγοντας τῆς ἐργασίας ἀντιστοιχεῖ συνήθως στὸ 1/3 τῶν κεφαλαίων καὶ ἔτσι στὰ 25% τοῦ προσδοκώμενου κέρδους, ἐδῶ ἡ διεύθυνση τῆς ἐπιχείρησης ποὺ ἐπωμίζεται ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους δὲν ἀλλοιώνει τὴ σχέση τῶν ποσοστῶν συμμετοχῆς· ὁ παράγοντας ὡστόσο τῆς ἐργασίας ἐξυπηρετεῖται ἀναλογικὰ ἀπὸ τοὺς ἐταίρους, ἐφόσον ἡ ἐργασία παρέχεται ἀπὸ πρόσωπα ποὺ δὲ μετέχουν στὴν ἐταιρεία.

Μολονότι ἡ δανειοδότηση γίνεται μὲ τοὺς ὅρους ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὸ θαλασσοδάνειο, ἡ περίπτωση τοῦ ἀπόλυτου κινδύνου ἀποκλείεται. Ὑπάρχει, ἀντίθετα, ἡ πρόβλεψη στὸ συμβόλαιο γιὰ ἐνδεχόμενες ἀπώλειες. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ χρεώστης ὑποχρεώνεται στὴν ἀπόσβεση τοῦ τμήματος τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἔχει διασωθεῖ καὶ στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν τόκων ποὺ βαρύνουν τὸ τμήμα αὐτό : «ὁμοίως, ἀκολουθώντας ζημίαν, ὑπόσχεται ὁ (...) Παναγιωτάκης (...) νὰ πληρώνει τοῦ (...) Ἰωάννη Ξάνθη τὸ ἀ ν ἄ λ ο γ ο ν τοῦ μεριδίου του διὰ τὰ μισὰ ὁμοῦ καὶ τὸ συμφωνηθὲν διάφορον τῶν ἀσπρῶν του». Τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ τόκου δὲν εἶναι συνάρτηση τοῦ κινδύνου ἀλλὰ τοῦ ἀντίστοιχου ὑψηλοῦ βαθμοῦ ἀπόστασης ἀνάμεσα στὴν ὀνομαστικὴ καὶ στὴν πραγματικὴ πρόσοδο καὶ ὑποδεικνύει ὅτι οἱ ἐπενδύσεις στὸν τομέα τῶν ἐνοικιάσεων τῶν προσόδων, ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ φορεῖς τοὺς δὲν ὑπολόγιζαν στὶς μεγιστοποιήσεις ποὺ ἀπόρεαν ἀπὸ τὴ σύμπτωση στὸ ἴδιο πρόσωπο διοικητικῶν καὶ φορολογικῶν ἀρμοδιοτήτων, ἀποτελοῦσαν ἓνα ἐρέθισμα γιὰ τὸ τοκογλυφικὸ κεφάλαιο ἰσχυρότερο ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων, πρὸς τὶς ὁποῖες ἄλλωστε κατέληγαν, μιὰ καὶ ἡ φυσικὴ πρόσοδος γινόταν ἀντικείμενο ἐμπορίας. Γι' αὐτὴ τὴν τελευταία τὸ συμβόλαιο προβλέπει ὅτι μπορεῖ νὰ διενεργηθεῖ εἴτε στὸ ἴδιο τὸ νησί εἴτε ἄλλοῦ, ἂν οἱ τιμὲς τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς δὲν παρουσίαζαν ἐνδιαφέρον : αὐτὴ ἡ

ρήτρα δείχνει ότι το φυσικό προϊόν της φορολογίας έγγραφόταν σε μια διαδικασία εμπορευματοποίησης που την έφερε σε πέρας ο ίδιος ο μισθωτής· δε δημιουργούσε μια τοπική προσφορά, αλλά κατευθυνόταν ο ίδιος στην αγορά που θα θεωρούσε ως ικανοποιητική.

Σύμφωνα με το συμβόλαιο, το μίσθωμα των προσόδων της Αΐγινας στά 1790 ανέρχεται σε 6.025 γρόσια. Δεν εξειδικεύεται αν το ποσό αυτό εκφράζει το χρηματικό ισοδύναμο της συνολικής φορολογικής προσόδου του νησιού και ή μνεία για το «δέκατον κριθαρίου, σιταρίου και άλλο όπου ήθελεν δώσει ο Θεός» δεν έχει δεσμευτική αξία, γιατί στο σημείο αυτό του συμφωνητικού γίνεται λόγος ακριβώς για τη φυσική πρόσοδο, ή οποία πρόκειται να περάσει στην αγορά. Την είσπραξη της φορολογικής προσόδου θα τη διενεργούσαν δυο πρόσωπα, οι αδελφοί των συμβαλλομένων, ή ένα απ' αυτά στην περίπτωση που το άλλο άδυνατούσε να αναλάβει το έργο αυτό. Πρόκειται δηλαδή για οίκογενειακή επιχείρηση κι αυτό το παραδοσιακό στοιχείο αξίζει να συζητηθεί.

Στο ίδιο μέγεθος τοποθετείται ή πρόσοδος της Αΐγινας και μια είκοσιπενταετία πριν: δώδεκα πουργιά, δηλαδή 6.000 γρόσια. Στην περίπτωση αυτή ή μαρτυρία αναφέρει ρητά ότι στο ποσό αυτό περιέχεται και ο κεφαλικός φόρος, έχουμε συνεπώς να κάνουμε με τη συνολική φορολογική πρόσοδο: «Le Vaïnvode, ou gouverneur, avait affermé les revenus du grand seigneur à raison de douze bourses, et la caratchmoney, ou taxe de capitation seule lui rapportait, à à peu près, la moitié de cette somme»¹⁰. Η σχετική στασιμότητα του ύψους των φορολογικών προσόδων είναι ένα φαινόμενο συνηθισμένο στην οθωμανική δημοσιονομία, όπου ή προσαρμογή τους στο ρυθμό της νομισματικής υποτίμησης, στην ανάπτυξη της παραγωγής και στη διακίνηση των αγαθών γίνεται σταδιακά ή, στίς περιπτώσεις των ισόβιων ένοικιάσεων, με την αύξηση του κατ' αποκοπή ποσού που παρέχει ο ένοικιαστής ανεξάρτητα από το έτήσιο τέλεσμα, που μένει για μεγάλα χρονικά διαστήματα σταθερό. Για να μείνουμε στο πρώτο σημείο, στά χρόνια 1749 - 1789 ή προοδευτική υποτίμη του τουρκικού νομίσματος ήταν τέτοια, ώστε ή υπερτίμηση του τσεκινιού, που είναι σταθερό χρυσό νόμισμα και επιτρέπει έτσι να χρησιμοποιηθεί ως μέτρο των νομισματικών διακυμάνσεων, ήταν της τάξης των 142%· στά χρόνια 1770 - 1789 ή υπερτίμηση του τσεκινιού σε σχέση με τον παρὰ ήταν

10. Richard Chandler, *Voyages en Asie Mineure et en Grèce faits aux dépens de la société des dilettanti dans*

les années 1764, 1765 et 1766... traduit... par Servois et Barbié du Bocage, II, Paris, 1805, σ. 319.

τῆς τάξεως τῶν 137% (ἀντιστοιχῶς 100 γιὰ τὰ ἔτη 1749 καὶ 1770).

Ἡ φορολογικὴ πρόσοδος τοῦ νησιοῦ, ποῦ σύμφωνα μὲ τὰ παρὰπάνω τεκμήρια μένει σταθερὴ ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1764 - 1790, ἔχει παρ-
οισιάσει μιὰ αὐξηση ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ
ΙΖ' αἰώνα, ἡ ὁποία ὑπερακοντίζει τὴ νομισματικὴ ὑποτίμηση καὶ ἀντα-
νακλᾷ ἔτσι, ὥς ἓνα βαθμὸ, τὴν ἀντίστοιχὴ αὐξηση τῶν πηγῶν τῶν φορο-
λογικῶν προσόδων. Μεταφέρουμε ἐδῶ τὴ μαρτυρία ἐνὸς ἄριστου γνώστη
τῶν πραγμάτων τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν νησιῶν στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα,
τοῦ πρόξενου τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα J. Giraud, ποῦ γράφει στὰ
1674 τὰ ἑξῆς¹¹ : «(...) Egiena, Coulouri et Porros (...) ordinaire-
ment sont sous la direction d'un mesme Vaïvode lequel arrente
ledit vaïvodalik du Capittan Bassa pour la somme environ de 2.100
piastres par année, d'un mois de mars à l'autre; quelquefois la
prennent à meilleur prix, quelquefois à plus haut prix, suivant
que se présente quelqu'un qui en baille plus à l'envy l'un de l'autre.
Cest année ceux de Coulouri ont envoyé directement au procureur
et Chiaia du Capittan Bassa et ont pris l'isle sur eux pour 850
piastres, et de Porros et Egiena un Turc de cette ville (= Ἀ-
θήνα) en a pris le vaïvodalik pour 1.300 piastres». Ὁ ἴδιος μᾶς
δίνει ὀρισμένες συμπληρωματικὲς πληροφορίες ξεχωριστὰ γιὰ τὸν Πόρο
καὶ τὴ Σαλαμῖνα. Γιὰ τὸν Πόρο : «tout ce que le Vaïvode peut retirer
de cette isle est ordinairement de 250 piastres plus ou moins que
ceux de l'isle baillent audiet Vaïvode en argent pour tout droit
de disme, caraich et autres droits à luy appartenant»¹². Γιὰ τὴ Σα-
λαμῖνα : «Le Vaïvode qui commande à Egiena et Poros commande
aussy ordinairement à Coulouri; mais ceux de Coulouri pour se
descharger des extorsions que leur faisoit le Vaïvode ont pris l'isle
sur eux payant 850 piastres au Capittan Bassa, et outre copayent
150 piastres de sursat»¹³. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτές, ποῦ ἐπιτρέ-
πουν νὰ ἐπανορθώσουμε μιὰ παρὰνόηση τῶν Spon καὶ Wheler¹⁴, προ-

11. Maxime Collignon, *Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle* (extrait des «Mémoires des Inscriptions et Belles-lettres», t. XXXIX), Paris, 1913, σ. 19 (387).

12. Maxime Collignon, *Le consul*, σ. 23 (391).

13. Maxime Collignon, *Les consul*, σ. 24 (392).

14. Μιλοῦν γιὰ 785 γρόσια καὶ γιὰ τὰ τρεῖς νησιά. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant, Fait aux années 1675 et 1676* par Jacob Spon et George Wheler, II, La Haye, 1724, σ. 153-4: «Ils avoient

κύπτει ότι η φορολογική πρόσδοος της Αΐγινας έξαπλασιάστηκε περίπου ανάμεσα στα χρόνια 1674 και 1764· για την ίδια περίοδο η αντιστοιχία του τσεκινιού με το άσπρο παρουσιάζει μια αύξηση (πρός όφελος του πρώτου) της τάξης των 155% (1674 = 100)¹⁵. Πρόκειται συνεπώς

autrefois un Vaïvode & un Cady qui gouvernoient EGINE, Pòros & Coulouri; mais cette année là ils avoient fait une bourse entre eux pour acheter du Capitan Bacha ces deux Offices, dont il lui payèrent 785 piastres pour ces trois Isles, moyennant quoi on n'avoit rien à leur demander. Ils étoient dans l'incertitude s'ils continueroient, car ils sont fort pauvres comme le sont tous les Albanois dispersés dans la Grèce". Πβ. και *Voyage de Dalmatie, de Grèce, et du Levant*. Par Mr. George Wheler... Traduit de l'anglois, II, La Haye, 1723, σ. 217: "Il y a plusieurs Islets dans ce Golfe, mais les principaux sont Aegine, Coloûri, & Porus, & sont les seuls habitez. Ils avoient autrefois un Vaïvode & un Cadi communs; mais ils ont jugé à propos depuis peu de s'accommoder avec le Capitan Bacha, & de lui payer tous les ans 785 piastres pour tous ces trois Isles, à raison de quoi on n'auroit rien à leur demander". Τις πληροφορίες αυτές τις παίρνουν, υποτίθεται, στη Σαλαμίνα, πληροφοριοδότης τους όστόσο είναι ό Giraud. Πβ. και Λουκία Δρούλια, 'Ο *Spon και άλλοι ξένοι στην 'Αθήνα* (= *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*), 'Αθήνα, 1968, σ. 14, 21-2, 23. "Αν ή πληροφορία των δυό περιηγητών μπορεί να έρμηνευθεί ως παρανόηση που συγχέει την πρόσδοο της Σαλαμίνας με τό σύνολο των προσόδων των τριών νησιών, μια άλλη πληροφορία της ίδιας

έποχής (1667) δέν πρέπει να την πάρουμε στα μετρητά: πρόκειται για την πληροφορία που δίνει ό 'Εβλιά Τσελεμπή (Κώστας Μπίρης, *Τά άττι-κά του 'Εβλιά Τσελεμπή. Αί 'Αθήναι και τα περίχωρά των κατά τον 17ον αιώνα*, 'Αθήνα, 1959, σ. 68), σύμφωνα με την όποία ό εκπρόσωπος (δηλαδή ό βοεβόδας) του Καπουδάν πασά εισέπραξε από την Αΐγινα 7.000 γρόσια για τό δημόσιο, δηλαδή ένα ποσό άνώτερο από τη φορολογική πρόσδοο του νησιού στα 1674 και στα 1764-1790. Σ' αυτό τό ποσό δέ γίνεται να φτάσει κανείς ακόμη κι αν προσθέσει τό sürsat που εισπραττόταν άκανόιστα και πού, σύμφωνα με τον Giraud (Maxime Collignon, *Le consul*, 22 (390)), άνερχόταν σε 350 γρόσια: "Les Egienistes payent outre les droits cy dessus le droit de sursat qui est un droit que l'on paye par toute la Turquie quand le Grand Seigneur a guerre; par cy devant ni mesme pendant la guerre des Venitiens ils n'avoient point payé ledit droit de sursat, mais ont payé cette année passée et apresent la somme de 350 piastres".

15. Για την αντιστοιχία τσεκινιού και άσπρου στον 17' αιώνα, Vuk Vinaver, *Der venezianische Goldzschin in der Republik Ragusa*, "Bollettino dell'Istituto di storia della società e dello stato veneziano", 4 (1962), σ. 145. *Pregled istorije novca u jugoslovenskim jemljama (XVI-XVIII vek)*, Beograd, 1970,

για μιὰ αὐξηση τῆς φορολογικῆς προσόδου ἀνεξάρτητῇ ἀπὸ τὸν πληθωρισμὸ καὶ συνδεδεμένη, ἀντίθετα, μὲ μιὰ ἀντίστοιχη ἄνοδο τῶν πηγῶν τῶν φορολογικῶν προσόδων τοῦ νησιοῦ.

Τὶς πηγές τῆς φορολογίας μποροῦμε νὰ τὶς συνοψίσουμε στὶς ἐξῆς, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Giraud¹⁶ ποὺ ἀντανακλοῦν, χονδρικά, τὴν τάξιν μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζονται στοὺς Kanunnâme : δημητριακὰ (σιτάρι καὶ κριθάρι), βαμβάκι, ὕσπρια, ἀμύγδαλα, ποὺ ὑπόκεινται σὲ δεκάτῃ χωρὶς sâlatiye καὶ ποὺ συνιστοῦν τὴ φυσικὴ πρόσοδο· μοῦστος, ποὺ φαίνεται ὅτι βαρυνόταν μόνον μὲ τὸ bac-î pazar (τρεῖς ἄσπρα στὸ φόρτωμα στὴν ἐποχὴ τοῦ Giraud)· μελίσσια, ποὺ τὴν ἴδια ἐποχὴ ὑπόκεινταν σὲ δεκάτῃ καταβαλλόμενη σὲ χρῆμα (τρεῖς ἄσπρα κατὰ μελίσσι, ὅσο καὶ στὴν Ἀθήνα)· τελωνεῖο (resm-i gümrük) πρὸς 4 %· πρόστιμα ποὺ δὲν ὀρίζονται καὶ φόρος γάμου (32 ἄσπρα). Ὡς πρὸς τὸν κεφαλικὸ φόρο, ἡ ἴδια πηγὴ παραδίδει ὅτι ἀνερχόταν σὲ ἓνα γρόσι γιὰ τοὺς ἐνῆλικους καὶ σὲ δέκα παράδες γιὰ τοὺς ἀνήλικους, πράγμα ποὺ ὑποδείχνει ὅτι ὁ κεφαλικὸς φόρος ὀριζόταν ὡς maktu στὴ βάση μιᾶς ἀπογραφῆς ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ δημογραφικὰ δεδομένα κατώτερα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Giraud. Σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεσιν, ἡ ἀνακατανομὴ τοῦ ποσοῦ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου ποὺ εἶχε ὀριστεῖ κατ' ἀποκοπὴ θὰ ἦταν εὐεργετικὴ γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ· ὥστόσο αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ προσκρούει στὸ γεγονὸς ὅτι στὰ 1668-9 ἡ Αἴγινα παρουσιάζει ὑψηλὸ σχετικὰ ἀριθμὸ φορολογικῶν μονάδων (166 ἔναντι 142 γιὰ τὴν Ἀθήνα, 1309 γιὰ τὴν Εὐβοίαν, 290 γιὰ τὸ Ζητούνι, 355 γιὰ τὴ Λειβαδιὰ κ.τ.λ.)¹⁷ καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι στὰ 1668 εἶχε ὑποστεῖ μιὰ πληθυσμικὴ ἀφαιμάξιη ποὺ ἀνέτρεψε τὴ σύνθεσιν τοῦ πληθυσμοῦ σὲ τρόπον ὥστε σὲ ἓνα σύνολο 3.000 ψυχῶν τὰ 2/3 νὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὶς γυναῖκες¹⁸. Ἐπίσης δὲ

σ. 140-86. Γιὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, 1956, σ. 82-3· Vuk Vinaver, *Der venezianische Goldzechin*, σ. 171· *Pregled istorije novca*, σ. 252-91 (πβ. σ. 273)· B. Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰῶνα (1715-1792)*, Ἀθήνα, 1972, σ. 116-7.

16. Maxime Collignon, *Le consul*, σ. 21-2 (389-90).

17. Rusi Stojkov, *La division administrative de l'eyalet de Rou-*

mélie pendant les années soixante du XVIIe siècle selon un registre turc-ottoman de 1668-1669, "Studia Balcanica", 1 (Sofia, 1970), σ. 213-4.

18. Maxime Collignon, *Le consul*, σ. 20-1 (388-9): "Dans ladite isle seront quelque trois mil ames les deux tiers en plus femmes et filles, cela procedant de ce que leur enleva le capitaine general les 600 Grecs et autres 300 et plus, que leur prist encor par force le Capitan Bassa l'année 1668, qu' il envoya aux

μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι το *caraich* του Giraud είναι ή *ispence*, γιατί το ποσό του ενός γροσιού κατά κεφαλή είναι πολύ ύψηλο (μόνο οι Έβραϊοι της Πελοποννήσου καταβάλλουν μετά την ανάκτησή της

mines de Candie où ils sont tous restez ainsy que les autres aux galères vénitienes." Η συνέχεια του χωρίου είναι εξαιρετικά διαφωτιστική, γιατί δείχνει ότι τα εισοδήματα του νησιού προέρχονταν κυρίως από τη ναυτιλία, δηλαδή από μια πηγή που στο φορολογικό επίπεδο θα άνταναν κλόταν σχεδόν αποκλειστικά στον κεφαλικό φόρο (πράγμα που δε συμβαίνει στην εποχή αυτή, καθώς είδαμε σχολιάζοντας το κατά κεφαλή ποσό του φόρου αυτού) ή στις εισφορές που συνδένονταν με το διοικητικό σύστημα στο οποίο υπαγόταν το νησί: "Et à cause de menquance d'hommes l'isle est fort pauvre attendu qu'avec le gain qu'ils faisoient par mer ils faisoient fleurir l'isle outtre ces bons mariniers et des plus experts de toutes les isles de l'archipelle, et toutes les fregattes qu'ont les Turqs d'Athènes qui font les voyages de Constantinople, Scio, Smirne et Alexandrie, tous les mariniers et caravochiri d'icelles sont d'Egiena". Τα τεκμήρια που προηγήθηκαν μάς επιτρέπουν να επιχειρήσουμε όρισμένες προσεγγίσεις άναφορικά με τον πληθυσμό και τον κεφαλικό φόρο. Οι άριθμοί που διαθέτουμε για τον πληθυσμό του νησιού (βλ. μια συναγωγή των μαρτυριών που παρυσιάζει ο Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα της Αίγινης. Ιστορική και μορφολογική εξέτασις των μνημείων*, Αθήνα, 1962, σ. 50-1) είναι, όπως συνήθως συμβαίνει, έξω από σύγκρισή: άρκούμαστα έδω σ' εκείνους του Giraud. "Αν δεχτούμε χρονικά για τα τέλη του ΙΖ' αιώνα μια

σχέση της τάξης των 30% άνάμεσα στις ηλικίες 16 κ.έ. του άρσενικού πληθυσμού και στο συνολικό πληθυσμό (σχέση που υποδείχεται από μια δειγματοληψία βασισμένη σε πελοποννησιακούς και έπτανησιακούς πληθυσμούς της εποχής αυτής) και μια σχέση της τάξης των 60% για τις ηλικίες 16 κ.έ. άναφορικά με το συνολικό άρσενικό πληθυσμό, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο φορολογούμενος άρσενικός πληθυσμός της Αίγινας άνερχόταν: α) πριν από την άφαιμάξη γύρω στις 1.200 ψυχές β) μετά την άφαιμάξη γύρω στις 300 ψυχές, όπου θα κυριαρχούσαν οι μεγαλύτερες ηλικίες και στις όποιες θα έρχόταν να προστεθούν κάπου 800 ψυχές που θα συνιστούσαν τον άνήλικο άρσενικό πληθυσμό. Αυτό του είδους οι πληθυσμικές άφαιμάξεις δεν είναι τελεσίδικα άναναπήρωτες, γιατί κάποια στιγμή ένα μέρος του πληθυσμού αυτού ξαναγυρίζει στις έστιές του. "Αν υπολογίσουμε ώστόσο μετά το 1668 τον πληθυσμό του νησιού γύρω στις 3.000, με ένα ποσοστό έτήσιας αύξησης 1,2^ο/_ο, που ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (*Δημογραφικές εξέλιξεις, [=Ιστορία του έλληνικού έθνους, ΙΑ', Αθήνα, 1975,] σ. 158*) δείχνει ότι ισχύει για την Πελοπόννησο στα χρόνια 1700-1830 και που άφορσέ σε ένα πληθυσμό που γνώρισε τις ίδιες έξωγενείς καθοριστικότητες, ο πληθυσμός της Αίγινας θα πρέπει να έφτανε στα 1674 γύρω στις 3500 ψυχές σε στρογγυλούς άριθμούς. "Ένας πληθυσμός 1.200 ψυχών πριν από τα 1668 υποδεικνύει μια πρόσοδο κατά πολύ άνώτερη από εκείνη που μάς παρα-

ἀπὸ τοὺς Τούρκους 125 ἄσπρα ὡς ispençe, ἐνῶ οἱ χριστιανοὶ συνεχίζουν νὰ καταβάλλουν 25 ἄσπρα)¹⁹.

Γιὰ τὴν παρκαγωγή μᾶς λείπουν ποσοτικὰ στοιχεῖα· ὁ Giraud μνημονεύει ὅτι ἡ δεκάτη τοῦ σιταριοῦ καὶ τοῦ κριθαριοῦ στὰ 1673 εἶχε φτάσει τὰ 1.230 κιλά (ἀντίστοιχα 810 καὶ 420), πρᾶγμα ποὺ ὑποδεικνύει μιὰ παρκαγωγή τῆς τάξεως τῶν 12.300 κιλῶν (301.215 χγ.). Ἐφαρμόζοντας τὴν τιμὴ ποὺ ἴσχυε στὴν ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας²⁰, ἡ δεκάτη τῶν δημητριακῶν ἀντιστοιχοῦσε σὲ π. 467 γρόσια, δηλαδὴ στὰ 44% τῆς συνολικῆς προσόδου τοῦ νησιοῦ. Στὸ ἴδιο ποσοστὸ φτάνει κανεὶς ἂν ἐφαρμόσει στὴν ἴδια ποσότητα δημητριακῶν τιμὲς ποὺ ἴσχυ-

δίνει ὁ Giraud· ἂν ὥστόσο ἡ συνολικὴ πρόσδοδος τοῦ 1674 ἴσχυει καὶ γιὰ τὴν προηγούμενη περίοδο, θὰ πρέπει νὰ δεχθούμε ὅτι στὴν περίοδο αὐτὴ ἡ κατανόμη τοῦ χαρτασιοῦ ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐμενὴς γιὰ τὸν πληθυσμό. Καθὼς στὰ 1764 ὁ κεφαλικὸς φόρος ἀντιστοιχοῦσε, σύμφωνα μὲ τὸν Chandler, στὰ 50% τῆς συνολικῆς προσόδου, δηλαδὴ σὲ 3.000 γρόσια, ἔχουμε χονδρικὰ τὶς ἐξῆς πιθανότητες σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τοῦ φορολογούμενου πληθυσμοῦ: 600 ψυχὲς ἂν ἐφαρμόσουμε τὸν ἀπλὸ ἀριθμητικὸ μέσο ὅρο τοῦ κεφαλικοῦ φόρου· 1.500 ψυχὲς ἂν ἐφαρμόσουμε τὸ ἐλάχιστο καὶ 850 ἂν ἐφαρμόσουμε τὸν ἀπλὸ ἀριθμητικὸ μέσο ὅρο τῆς δεύτερης καὶ τρίτης κλίμακας τοῦ κεφαλικοῦ φόρου· ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἀριθμοὺς πρὶν κοντὰ στὴν πραγματικότητα φαίνεται νὰ εἶναι ὁ τελευταῖος ποὺ δίνει μιὰ σχέση τῶν ἡλικιῶν 16 κ.ἑ. τῆς τάξεως τῶν 25% (ἐναντι 44% καὶ 17,5% γιὰ τοὺς δυὸ ἄλλους). Σύμφωνα μ' αὐτὰς τὶς προσεγγίσεις μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἀποτελοῦσε μιὰ φορολογικὴ πηγὴ ποὺ παρουσίαζε ἄλλοτε εὐμενὴ καὶ ἄλλοτε δυσμενὴ συσχετισμὸ ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἐπίπεδο τοῦ κεφαλικοῦ φόρου· καθὼς ὅμως δὲν ἔχουμε ἐνδιάμεσες πληροφορίες γιὰ τὰ χρονικὰ ὅρια 1668-1764, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρί-

νουμε ἂν τὸ ποσὸ ποὺ κάποτε εἶχε ὀριστεῖ ὡς κεφαλικὸς φόρος ἀκολούθησε τὴν δημογραφικὴ συμπίεση.

19. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda osmanlı impara torlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, I: Kanunlar*, Istanbul, 1945, σ. 327 § 6· πβ. Halil Inalcik, *Osmanlılar'da raiyyet rûsûmu*, "Belleten", 23/92 (1959), σ. 603. Ἡ ispençe ἐβάρυνε τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμοὺς ἢ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν πόλεων ποὺ εἶχαν ἀγροτικὲς ἀσχολίες καὶ ἔτσι, ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ Kanunnâme τοῦ 1716 τῆς Πελοποννήσου, οἱ Ἑβραῖοι δὲν ὑπόκεινταν στὸ φόρο αὐτό. Βλ. N. Beldiceanu, *Un acte sur le statut de la communauté juive de Trikala*, "Revue des études islamiques", 40 (1972), σ. 133-5.

20. Σύμφωνα μὲ τὸν Giraud (Maxime Collignon, *Le consul*, σ. 30 (398)) ἓνα κιλὸ σιταριοῦ καὶ ἓνα κιλὸ κριθαριοῦ τιμῶνταν στὴν ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας 5,5 timin, ὑπολογίζοντάς το πρὸς 15 ἄσπρα (σ. 39 (407)). Ὑπολογίζοντας ὅτι συνήθως ἡ τιμὴ τοῦ σιταριοῦ ἦταν διπλάσια ἀπὸ τὴν τιμὴ τοῦ κριθαριοῦ, μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι οἱ τιμὲς τοὺς ἦταν ἀντιστοίχως στὴν ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας 55 καὶ 27,5 ἄσπρα. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ τουρκικὸ timin (sü-

ουν στὸν ΙΗ' αἰώνα²¹. Στὰ 1790 : γύρω στὰ 36% τῆς συνολικῆς προσόδου (χωρὶς τὸν ὑπολογισμό τῶν μεταφορικῶν). Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ πέφτει γύρω στὰ 28% ἂν ἐφαρμόσουμε τὶς τιμὲς τοῦ 1766, ἀλλὰ ἀνεβαίνει στὰ 42,5 καὶ στὰ 61,6% τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου, ἂν ἐφαρμόσουμε, ἀντίστοιχα, τὶς τιμὲς τοῦ 1788 καὶ 1790. Αὐτὲς οἱ προσεγγίσεις ἔχουν κάποια ἐνδεικτικὴ ἀξία γιὰ τὰ περιθώρια ποὺ ἄφηναν οἱ δεκάτες τῶν δημητριακῶν γιὰ τὴν ἀπόσβεση τοῦ μισθώματος τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου, ἂν φυσικὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ παραγωγή τῶν δημητριακῶν δὲν εἶχε ἀύξηθεῖ στὸν ΙΗ' αἰώνα· ἐξυπακούεται, ἄλλωστε, ὅτι τὰ μέγιστα ποσοστὰ ἐπιδέχονται ὀρισμένη μείωση, ποὺ δὲ μπορούμε νὰ τὴν ὑπολογίσουμε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια, στὸ βαθμὸ ὅπου ἡ κυκλικὴ κίνηση τῶν τιμῶν στὴν περιφερειακὴ ἀγορὰ ἦταν συνάρτηση τῆς διακύμανσης τῶν ἐσοδῶν, τῶν ὁποίων ἡ πτώση συνεπαγόταν καὶ τὴν πτώση τῆς δεκάτης ποὺ ἦταν ἓνας φόρος ἀναλογικός. Ἐφαρμόζοντας τὸν ἴδιο τρόπο συσχέτισης πληθυσμοῦ καὶ κεφαλικοῦ φόρου καὶ κἀνοντας ἀποδεκτὴ τὴν πληροφορία ὅτι ὁ τελευταῖος ἀντιστοιχοῦσε στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ ΙΗ' αἰώνα στὰ 50% περίπου τῆς συνολικῆς προσόδου, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ σχέση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἰσχύσει γιὰ ἓνα πληθυσμὸ τῆς τάξης τῶν 3.000 ὡς 3.500, τὸ πολὺ, κατοίκων — κι αὐτὸ ἂν ἐφαρμόσουμε τὶς κατώτερες κλίμακες τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, ἐνῶ ἂν ἐφαρμόσουμε τὸ μέσο ὅρο ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν δευτέρη, ἀπὸ τὶς τρεῖς, κλίμακα, τὰ στοιχεῖα τοῦ Chandler δὲ θὰ ἀφοροῦσαν παρὰ ἓνα πληθυσμὸ 2.000 ψυχῶν· ὁ πρῶτος ἀριθμὸς πλησιάζει τὴν ἐκτίμηση τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ κἀνει ὁ ἴδιος ὁ Chandler (3-4.000)²².

Μὲ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς κλείνουμε τὶς συγκρίσεις ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὸν ΙΖ' καὶ σ' ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν νὰ κάμουν μὲ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ἄν καὶ χωρὶς τὸν ἐπιθυμητὸ βαθμὸ ἀκρίβειας, οἱ συγκρίσεις αὐτὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ κεφαλικὸς φόρος καὶ ἡ δεκάτη τῶν σιτηρῶν ἀποτελοῦσαν δυὸ σταθερὲς ποὺ συμπεριφέρονται ἄνισα κατὰ τὴ μακρὰ περίοδο στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ σύγκριση καὶ ποὺ ὑποδεικνύουν ὅτι, στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα, οἱ πηγὲς αὐτὲς τῆς φορολογικῆς προσόδου μπορούν νὰ καλύψουν τὰ + 80% τοῦ μισθώματος.

mün) καὶ ὄχι γιὰ τὸ γαλλικό· ἡ διατίμηση ποὺ δίνει ὁ Giraud συμφωνεῖ μὲ τὴ διατίμηση ποὺ ξέρουμε γιὰ τὸ 1655, ἐνῶ γιὰ τὰ ἔτη 1665 καὶ 1669 οἱ ἀντιστοιχίες εἶναι τῆς τάξης 7-8 καὶ 5 ἄσπρα. Βλ. Robert Mantran, *Istanbul dans le seconde moitié du XVIIe siècle*,

Paris, 1962, σ. 244, 245· Vuk Vinaver, *Pregled istorije novca*, σ. 158-9.

21. Spyros I. Asdrachas, *Marchés et prix du blé en Grèce au XVIIIe siècle*, "Südost-Forschungen", 31 (1972), σ. 184-5.

22. Πβ. σημ. 18.

Γιὰ νὰ ἰσχύει ἡ ἴδια ἀναλογία στὴν ἐποχὴ ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν πληθυσμικὴ συμπίεση, θὰ ἔπρεπε νὰ μεγαλώσει ὁ βαθμὸς ἐκμετάλλευσης τοῦ πληθυσμοῦ, πράγμα ποὺ ἦταν δυνατὸ ἂν ληφθεῖ ὑπόψῃ ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέραμε ὑποδείχνουν ἓνα χαμηλὸ μέσο ὄρο γιὰ τὸν κεφαλικὸ φόρο, μέσο ὄρο ποὺ θὰ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς εὐνοϊκῆς ἀνακατανομῆς τοῦ ἀπαιτούμενου ποσοῦ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου.

III

Εἶδαμε ὅτι τὸ ἐλάχιστο κέρδος ποὺ ἀναμενόταν ἀπὸ τὴν ἐνοικίαση τῶν προσόδων τῆς Αἴγινας ξεπερνοῦσε τὰ 20% τοῦ κεφαλαίου ποὺ εἶχε ἐπενδυθεῖ καὶ ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὴν ὀνομαστικὴ φορολογικὴ πρόσδο, ποὺ μὲ τὴ σειρὰ τῆς εἶχε αὐξηθεῖ σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπίπεδό τῆς στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα μὲ ἓνα ρυθμὸ ἀνώτερο ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τοῦ πληθωρισμοῦ. Μιὰ πρόσφατη ἔρευνα τῶν ἰσόβιων ἐνοικιάσεων τῶν προσόδων (mâlikâne) στὸν ΙΗ' αἰώνα²³, ποὺ ἔχουν διακριθεῖ σὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν τὴ βιοτεχνικὴ παρὰγωγὴ, ἔδειξε ὅτι στὸ ἐπίπεδο τῆς αὐτοκρατορίας οἱ πρῶτες παρουσιάζουν ἓνα ὑψηλὸ βαθμὸ αὐξήσεως, ἐνῶ οἱ δεύτερες χαρακτηρίζονται ἀπὸ στασιμότητα ποὺ ἀρχίζει στὰ 1780, μὲ ἐξαίρεση ὀρισμένα εἶδη ποὺ ἀποροφοῦνται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο (νῆματα), ὕστερα ἀπὸ μιὰ γοργὴ αὐξήση ποὺ συμβαίνει στὰ χρόνια 1730/40 - 1760/70. Ἐχομε λόγους νὰ πιστεύουμε ὅτι οἱ πρόσοδοι ἀνεβαίνουν γενικὰ στὸν ἐλλαδικὸ χώρο στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα, χωρὶς ἡ συνάρτηση ἀνάμεσα στὴν ἄνοδο αὐτὴ καὶ τὸ ρυθμὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου νὰ εἶναι ἀποκλειστικὴ· σ' αὐτὴ τὴ γενικὴ τάση θὰ πρέπει νὰ ἐγγραφεῖ καὶ ἡ περίπτωσις τῶν φορολογικῶν προσόδων τῆς Αἴγινας, χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ ζητήσῃ κανεὶς σ' αὐτὴ μιὰ ἔμμεση διασύνδεση μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Ἡ περίοδος 1764 (καὶ πρὶν) ὡς 1790 εἶναι μιὰ περίοδος στασιμότητος καὶ μάλιστα ὑποχώρησης, ἀφοῦ στὸν καθορισμὸ τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου δὲν ὑπαιστέρεται ὁ πληθωρισμὸς· ἔμμεσα ἐπίσης μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ὅτι στὸν καθορισμὸ αὐτὸ δὲν ὑπαιστέρεται οὔτε ἡ πλειοδοσία — κι' ἐδῶ ἴσως χρειάζεται νὰ ἐξειδικευθεῖ μιὰ ἀπὸ

23. Mehmet Genç, *A comparative Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of commercial and industrial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the 18th Century*, (πολυγραφημέ-

νο)· ἀνακοίνωση στὸ Συμπόσιο τῆς AIESEE μὲ θέμα τῆ βιομηχανικῆ ἐπανάστασις καὶ τὴς βαλκανικῆς πόλεις (Ἀμβούργο, 22-27.3.1976). Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ θὰ συμπεριληφθεῖ στὰ πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου.

τις επιπτώσεις τῆς γραφειοκρατικῆς λειτουργίας τῆς ὁποίας φορέας εἶναι στὸ παράδειγμά μας ὁ Κοδριαῖς. Ἡ ἐμπειρία ἀφῆνει νὰ φανεῖ στοὺς ἐνδιαφερόμενους ὅτι μιὰ τοποθέτηση κεφαλαίων σ' αὐτὲς τὲς προσόδους εἶναι ἐπωφελής, τουλάχιστο ἐπωφελέστερη ἀπὸ μιὰ ὑψηλὴ τοκογλυφικὴ τοποθέτηση. Νὰ ὀρίσει κανεὶς τὰ ἐπίπεδα τοῦ μέγιστου πιθανοῦ ὀφέλους, χωρὶς νὰ ἔχει ἐμπειρικὰ τεκμήρια, θὰ ἦταν ριψοκίνδυνο καὶ δίχως σταθερὴ θεωρητικὴ θεμελίωση. Μπορεῖ ὥστόσο κανεὶς νὰ θεωρήσει ὅτι οἱ σχέσεις κεφαλικοῦ φόρου καὶ δεκάτης μὲ τὴ συνολικὴ πρόσοδο δὲν εἶναι τῆς τάξεως πὺ θὰ μπορούσε νὰ ὑποδείξει ἀκραῖα κέρδη, πὺ ἐπιτρέπουν τὴ στιγμιαία δημιουργία ἐνὸς πλούτου τέτοιων διαστάσεων πὺ ἐξηγεῖ μὲ τὴ σειρά του γιὰ τὴ ἔνοικιάση τῶν προσόδων συνιτιστοῦσε τὸν κύριο πόλο ἑλξης τῶν κεφαλαίων, στὰ πλαίσια τουλάχιστο τῆς κυρίαρχης ὁθωμανικῆς κοινωνίας. Βεβαίως, ἀκραῖα παραδείγματα σὰν αὐτὸ τῶν ἱμλιακίων τῆς Πελοποννήσου, πὺ παρουσιάζουν στὰ πρῶτα χρόνια τῆς συγκρότησής τους μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ὀνομαστικὴ καὶ στὴν πραγματικὴ πρόσοδο τῆς τάξεως τῶν 700%²⁴, δὲν εἰκονογραφοῦν παρὰ τὲς ἐξαιρέσεις ἢ τὸ συγκυριακὸ χαρακτηρὰ στὸ σύστημα τῶν ἐνοικιάσεων ἢ ἀδυναμία τῶν κοινοτήτων νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴ φορολογία ἐκφράζει κυρίως τὲς ἐπιπτώσεις τῆς ὑπενοικιάσης. Στὴν περίπτωση πὺ σχολιάσαμε (καὶ πὺ μᾶς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδοῦμε τὴ σύζευξη γραφειοκρατικῶν λειτουργιῶν, ἐνὸς ἐπιπέδου πὺ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς γραφειοκρατικῆς πυραμίδας, μὲ τὲς οικονομικὲς ἐπιλογὲς τοῦ κεφαλικοῦ σὲ μιὰ προκαπιταλιστικὴ οἰκονομία βασισμένη στὸν ἀγροτικὸ τομέα), φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ κατάσταση ἱκανὴ νὰ προσφέρει κέρδη ὑψηλότερα ἀπὸ τὰ συνήθη ἐμπορικὰ (γύρω στὰ 30%), ἀλλὰ χωρὶς ἀκραῖες μεγιστοποιήσεις.

Σύρος I. Ἀσδραχὰς

24. Παναγιώτης Παπατσώνης, *Ἀπομνημονεύματα* (ἔκδ. Ε. Γ. Πρωτοψάλτη), Ἀθήνα, 1960, σ. 30-1. Γιὰ τὲς ἐπιπτώσεις τοῦ συστήματος τῆς ὑπενοικιάσης, βλ. ἀνάμεσα στ' ἄλλα Bistra Cvetkova, *L' évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au*

milieu du XVIIIe siècle, "Études Historiques", I (1960), σ. 179-203. *Quelques problèmes du féodalisme ottoman à l' époque du XVIe au XVIIIe siècle*, "Actes du Premier Congrès International des études balkaniques", III (Sofia, 1969), σ. 709-20.

Προσθήκη στὴ σημ. 23: Τὰ πραγματικὰ τοῦ Συμποσίου αὐτοῦ ἔχουν ἐκδοθεῖ μὲ τὸν τίτλο: *La Révolution industrielle dans le Sud-est européen — XIXe siècle*, Sofia, 1977.